

Миљан Савић*,
Балкански центар за регулаторну реформу, Београд
Република Србија

ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД
10.5937/zrpfno-46781

UDK: 657:174

Рад примљен: 26.09.2023.
Рад прихваћен: 09.11.2023.

МОРАЛНО РАСУЂИВАЊЕ И ПРОФЕСИОНАЛНА ПОСЛОВНА ЕТИКА У РАЧУНОВОДСТВЕНОЈ ПРОФЕСИЈИ – АНАЛИЗА СПРОВЕДЕНИХ ИСТРАЖИВАЊА

Апстракт: Због ограничености ресурса и асиметрије информација, одговорност за усклађеност са пореским и другим прописима у пракси је често пренета са клијената на пружаоце рачуноводствених услуга односно на рачуновође. Сходно томе, неетички ставови и поступци рачуновођа могу имати значајан утицај на пословање клијената, кроз савете како да послују усклађено са прописима, односно како да у већој или мањој мери злоупотребе постојећи регулаторни оквир. Рад има за циљ свеобухватан приказ досадашњих истраживачких питања, методолошких приступа и најважнијих налаза о (не) поступању рачуновођа у складу са прописима и етичким начелима рачуноводствене професије. Посебна пажња дата је досадашњим налазима о етичким уверењима рачуновођа и факторима који утичу на њихово (не)етичко поступање.

Кључне речи: рачуновође, морално расуђивање, уверења, професионална етика, кодекс етике, Међународна федерација рачуновођа.

* miljansdsavic@gmail.com

1. Увод

Одскора, порески морал је постао једно од кључних питања емпиријских истраживања усклађености са пореским прописима (Lago-Reñas, Lago-Reñas, 2010: 441–453).¹ Највећи део постојеће литературе о пореском моралу посвећен је анализи уверења и понашања појединаца, док су привредни субјекти односно предузећа фокус малог броја студија (на пример, Alm, McClellan, 2012: 1–17; Mickiewicz, Rebmann, Sauka, 2019: 75–93). У Србији, као и у другим земљама, општим и посебним законима и подзаконским актима утврђене су обавезе привредних субјеката у погледу вођења пословних књига и састављања финансијских извештаја. Међутим, привредни субјекти нису једини код којих је неопходно створити позитивне подстицаје ради утицаја на раст пореског морала и пословања у складу са прописима у ширем смислу. У пракси, највећи број привредних субјеката ову врсту обавеза поверава пружаоцима рачуноводствених услуга – рачуновођама.² Одлука привредних субјеката о усклађености са прописима у великој мери је омогућена саветима рачуновођа. Приликом анализе усклађености са прописима, пажњу је стога, поред самих привредних субјеката, такође неопходно посветити и рачуновођама будући да представљају својеврсне посреднике између сопствених клијената и пореских (и других релевантних надлежних) органа. Адекватно разумевање етичких уверења и понашања рачуновођа стога је од изразитог значаја за вођење адекватне регулаторне политике у једној земљи.

Имајући у виду наведено, циљ овог рада јесте приказ главних досадашњих истраживачких питања, методолошких приступа те најважнијих налаза о усклађености односно неусклађености професионалних рачуновођа са прописима и етичким начелима рачуноводствене професије, док

1 Порески морал је најчешће дефинисан као интерна мотивација за пореску усклађеност (Видети: Luttmer, Singhal, 2014: 150).

2 Рачуновође могу пружати различите типове услуга привредним субјектима. На пример, то могу бити административне услуге (подношење захтева за оснивање привредних друштава, пријава и одјава запослених); финансијско књиговодство и израда финансијских извештаја; робно материјално књиговодство (вођење регистра основних средстава, калкулације за трговине на велико и на мало, девизне калкулације при увозу, КЕП књига); обрачуни (зарада, пореза и доприноса, накнада зарада, трошкова и других примања; израда обрачунских листића и пореских пријава); платни промет (готовински и безготовински, са иностранством) пореско саветовање (пореско планирање, припрема и подношење пореских пријава, саветовање у вези са пореским контролама или пореским олакшицама); комуникација са државним органима; анализа пословних финансијских показатеља; едукација и саветовања о примени прописа. Имајући у виду опсег наведених услуга, професионалне рачуновође су у позицији да значајно усмеравају пословне одлуке клијената.

је посебна пажња дата досадашњим налазима о њиховим етичким уверењима и факторима који утичу на њихово (не)етичко поступање. Циљ рада условио је његову структуру. Прво ће се размотрити значај и позитивни и негативни ефекти етичког односно неетичког поступања рачуновођа. Потом је пружен кратак осврт на утицај едукације на етичка уверења и понашања рачуновођа. Следи приказ значаја кодекса етике за рачуноводствену професију као и његовог утицаја на усклађеност уверења и понашања рачуновођа. То прати исцрпан приказ литературе чији су предмет етичка уверења рачуновођа, категорисан сходно главним истраживачким питањима, најзаступљенијим методолошким приступима те најважнијим налазима. У закључним разматрањима дат је резиме главних налаза и указано на њихову хетерогеност.

2. Значај етичког поступања рачуновођа

Рачуновође и ревизори могу остваривати значајан утицај на финансијску стабилност будући да њихово поступање директно или индиректно може да утиче на ниво поверења јавности и тржишта у квалитет финансијског извештавања и адекватне пословне праксе (Sonnerfeldt, Loft, 2018: 1). Однос између рачуновођа, њихових клијената и трећих лица (корисника финансијских информација) у постојећој литератури је класификован као својеврстан пример друштвене структуре. Другим речима, поверењем у веродостојност налаза ревизора, трећа лица те друштво у целини указују поверење да подаци сачињени у финансијским извештајима осликавају стварну слику пословања привредних субјеката (Flanagan, Clarke, 2007: 497). Коначна последица доприноса рачуновођа веродостојности веродостојних финансијских извештаја јесте јачање репутације њихових клијената привредних субјекта у односу на трећа лица (Jaijairam, 2017: 2). Задржавање привилегија саморегулације рачуноводствене професије, повезано је са перцепцијом стручности и етичког поступања њених чланова приликом пружања професионалних услуга. Стога, професионална рачуноводствена удружења и организације имају директан подстицај да утичу на формирање позитивне перцепције јавности када је у питању етичко поступање чланова рачуноводствене професије (Carnegie, Napier, 2010: 360). Додатно, етичко поступање професионалних рачуновођа у литератури је као потребан услов, односно кључан фактор, за одржавање статуса и кредибилитета саме професије и њених чланова (Chan, Leung, 2006: 436).

Које рачуновође, порески саветници дугују своју лојалност није питање које нужно доводи до једнозначног одговора. На пример, крајем двадесетог

века „*став Службе за унутрашње приходе (Internal Revenue Service – IRS) Сједињених Америчких Држава (САД) указивао је да порески саветник треба бити „лојалан” савезном пореском систему*” (Cruz, Shafer, Strawser, 2000: 223). Са друге стране, у истом периоду, „*став Америчког института сертифицираних јавних рачуновођа (American Institute of Certified Public Accountants – АИЦПА) указивао је да је њихова одговорност двострука, како према клијенту тако и према пореском систему*” (Ибид). Етичко поступање приликом пружања рачуноводствених услуга инхерентно подразумева балансирање интереса више страна, превасходно власника, клијената, пословних партнера, других крајњих корисника финансијских података, надлежних државних органа и друштва у целини. Рачуновође се суочавају са различитим притисцима, на пример, да прикажу нереализован приход, да потцене пословне резултате ради остваривања пореских погодности, итд. (Тодоровић, 2018: 140). Примера ради, утврђено је да је један од најзначајнијих проблема са којима се суочавају порески саветници притисак клијената за агресивним пореским планирањем и извештавањем (Cruz, Shafer, Strawser, 2000: 223).

Последњих деценија бројни случајеви кршења прописа, рачуноводствених стандарда и кодекса професионалне етике у рачуноводственој пракси проузроковали су неповерење јавности у поузданост финансијских података израђених од стране рачуновођа, те неповерење у интегритет чланова рачуноводствене и ревизорске професије.³ Стога је област етике у рачуноводству постала кључно питање великог броја научних истраживања. Примери скандала који имају везе са рачуноводственим односно ревизорским злоупотребима укључују привредне субјекте као што су Enron и Arthur Anderson у САД, Parmalat у Италији, Fidentia у Јужној Африци, HIH Insurance у Аустралији, Royal Ahold у Холандији, Equitable Life Assurance Society у Великој Британији (Carnegie, Napier, 2010: 360–361).⁴

³ У том периоду, скован је и термин „креативно рачуноводство”. Термин означава процес манипулисања финансијским подацима који не укључује кршење прописа односно рачуноводствених стандарда (Тома 2016: 9–10). Како наводе Мек Лин и Елкинд (McLean, Elkind, 2003: 142–143, према Satava, Caldwell, Richards, 2006: 273): „*Ево како још бивши запослени то описује: Рецимо да имате пса, али је неопходно да створите патку у финансијским извештајима. Срећом, постоје посебна рачуноводствена правила шта представља патка – жута стопала, бела длака и наранџасти кљун. Стога, узмете пса и обојите његова стопала у жуто, длаку у бело и налепите му наранџасти пластични кљун на нос, затим кажете својим рачуновођама – Ово је патка! Слажете ли се да је то патка? И рачуновође кажу – Да, сходно правилима ово је патка. Сви знају да је то пас, а не патка, али то је ирелевантно јер сте испунили услов да бисте га назвали патком.*”

⁴ Други значајни примери укључују предузећа WorldCom, Хероx, као и многа друга (за више информација и додатних примера видети посебно: Albrecht, Hill, Albrecht, 2006: 30–40).

Дојл и сарадници (Doyle, et al., 2013: 325) указују на више радова у којима је такође истакнуто да је значајан број привредних субјеката у САД био под истрагом због праксе агресивног пореског саветовања те омогућавања избегавања плаћања пореза помоћу пореских рајева. Такође, пословни неуспеси привредних субјеката често коинцидирају са неадекватно спроведеном ревизорском контролом, што такође подрива поверење јавности у професионалну одговорност ревизора те поштовање етичких и других стандарда (Cardona, et. al. 2020: 63). Ефикасност саморегулације рачуноводствене професије такође је доведена у питање (Vampton, Cowton, 2013: 555).

У периоду након предметних и сличних рачуноводствених скандала, били су присутни притисци ка транспарентности професионалног поступања рачуновођа, за изменом кодекса професионалне етике у рачуноводственој пракси, повећањем нивоа надзора, степена одговорности чланова рачуноводствене професије (Radtke, 2005: 114) и сличним мерама и механизмима који би довели до повећања нивоа генералне и специјалне превенције. Додатно, у литератури се такође поставило питање да ли је неетичко поступање рачуновођа последица рачуноводствене праксе или неадекватности самих прописа и рачуноводствених стандарда (Emerson, Conroy, Stanley 2007: 7). Претходно наведени притисци у одређеним случајевима довели су до раста нивоа државног интервенционизма (Chan, Leung, 2006: 436). На пример, у покушају побољшања ефективности надзора над рачуноводственом професијом, Конгрес у САД је током 2002. године усвојио Sarbanes–Oxley закон, на основу ког је спроведена реформа пословне праксе и успостављен Одбор за надзор рачуноводства јавних друштава (*Public Company Accounting Oversight Board*) са циљем успостављања и спровођења етичких стандарда ревизије јавних друштава (Ибид).

Такође се поставило питање да ли на (не)етичко поступање рачуновођа највише утиче организациона култура или интерни однос самих рачуновођа спрема етичког поступања (Jaijairam, 2017, 2), као и питање видова етичке едукације кроз које пролазе рачуновође и ревизори, и њене ефикасности (на пример: Martinov–Bennie, Mladenović, 2015: 189–203). Разумевање детерминанти етичког одлучивања и поступања рачуновођа представља значајан корак ка утицају на повећање њиховог нивоа етичког понашања, као и за едукацију садашњих и будућих чланова рачуноводствене професије. То је такође и значајан предуслов за потенцијалну регулаторну реформу и дефинисање прописа и стандарда који утичу на стварање пожељне професионалне праксе (Ponemon, 1990: 209).

3. Утицај едукације на етичка уверења и поступање рачуновођа

У литератури је већ указивано на значај благовременог развоја професионалних вредности рачуновођа и ревизора, чак и пре уласка у професију (на пример видети: Akadakpo, Epofe 2013, 47). Са друге стране, када је у питању етичка перцепција студената рачуноводства, досадашњи налази нису једнозначни. Налази нису једнозначни ни када су у питању налази који се тичу делотворности етичких интервенција на ниво моралног развоја (Vampton, Cowton, 2013: 556).⁵ „Тренутно не постоји консензус када су у питању теме које су укључене (односно које је неопходно укључити) у рачуноводствену етичку едукацију” (West, Buckby 2020: 65), као ни да ли етичку едукацију треба спроводити као самосталан курс/предмет, да ли је треба интегрисати кроз читаву едукацију из области рачуноводства, или пак треба користити комбиновани приступ (O’Leary, 2008: 505–520).

4. Утицај кодекса етике на поступање рачуновођа

Кодекси етике могу имати едукативну, регулаторну и аспиративну улогу (Frankel, 1989: 109). Сходно садржају, кодексе је могуће поделити на прескриптивне (у питању су кодекси у оквиру којих је предвиђен конкретан вид етичког поступања за највећи број ситуација које се могу појавити у пракси), инспиративне (у којима су наведене само опште вредности и/или основни принципи док је на члановима професије да их преточе у етичко поступање у индивидуалним случајевима током обављања делатности), те кодексе са комбинованим приступом односно у којима су садржани генерални принципи уз конкретизована правила понашања (Farrell, Cobbin, 2000: 180–181). На основу анализе садржаја 57 кодекса етике националних рачуноводствених организација утврђено је да је 96% кодекса засновано на конкретним правилима понашања (Farrell, Cobbin 2000: 188). Поред таквих, јасно прописаних правила понашања, значајан број кодекса је такође садржао и опште одредбе са истакнутим пожељним принципима и вредностима у складу са којима треба обављати професионалну делатност.

Усклађивање етичких стандарда рачуноводствене професије траје више од неколико деценија (Ибид: 182). Одбор за међународне рачуноводствене стандарде (*International Accounting Standards Committee* – ИАСЦ) и ИФАЦ – Међународна федерација рачуновођа (*International Federation of Accountants* – ИФАЦ) су такође допринели развоју етичких стандарда.

⁵ Као пример студије која утврђује позитивне ефекте етичке едукације на етичка уверења студената видети посебно: O’Leary, 2008: 505–520. О’Лири такође наводи додатне студије које нуде аргументе у прилог томе да едукација и курсеви које похађају студенти рачуноводства имају утицај на етичко понашање.

tants), међународне организације професионалних рачуновођа, основане су 1973. односно 1977. године респективно, са циљем успостављања међународних рачуноводствених и ревизорских стандарда.⁶ Неки од основних циљева ИФАЦ јесу успостављање адекватних стандарда и смерница и омогућавање њиховог усвајања и имплементације као и развој добре професионалне праксе на међународном нивоу. Тренутно важећи кодекс етике за професионалне рачуновође који је објавила ИФАЦ донет је од стране Одбора за међународне етичке стандарде за рачуновође (*International Ethics Standards Board for Accountants* – ИЕСБА) (ИЕСБА кодекс). ИФАЦ утврђује посебне захтеве у погледу овог кодекса за своје организације чланице. Пет основних принципа овог кодекса јесу интегритет, објективност, професионална компетенција и дужна пажња, поверљивост и професионално понашање. Као предуслов за чланство у ИФАЦ, неопходно је да рачуноводствена организација усвоји предметни кодекс. Алтернативно, неопходно је да норме кодекса који је на снази у конкретној земљи не буду „блаже” у односу на норме прописане самим кодексом.⁷

Сходно спроведеним истраживањима, кодекс професионалне етике био често није довољан да у потпуности усмери етичку рачуноводствену праксу. На пример, приближно 85% испитаника у Нигерији било је сагласно да би рачуновође требало редовно подсећати на садржај рачуноводствених стандарда у одређеним временским роковима, док је 55,3% испитаника било сагласно да би потписивање изјаве о поштовању етичког кодекса од стране рачуновођа могло бити од великог значаја (Akadaкро, Enofe, 2013: 48). Поређењем ставова различитих категорија рачуновођа (између осталог, овлашћених рачуновођа шест највећих рачуноводствених и ревизорских предузећа, самосталних рачуновођа и оних са малим бројем запослених), свега 22% испитаника сматрало је да је кодекс етике од велике користи за разрешење етичких дилема са којима су се сусретали, док је

6 Чланице ИФАЦ су професионална удружења рачуновођа. Током 2020. године, ИФАЦ је имао приближно 3 милиона индивидуалних чланова професионалних рачуновођа у више од 130 различитих земаља.

7 До 2009. године нешто више од 50% од тадашњих 158 чланица ИФАЦ усвојило је тадашњи кодекс етике ИФАЦ (Clemens, Neill, Stovall, 2009: 182). Аутори истичу да, иако сами трошкови усвајања кодекса могу бити ниски, услови унутар појединачних земаља могу проузроковати прохибитивно високе трошкове спровођења кодекса у пракси. Додатно, на основу анализе постојећих кодекса етике овлашћених рачуновођа у САД, Тајвану, Малезији, Индији, Онтарију, Аустралији, Хонг Конгу и Јужној Кореји Јакубовски и сарадници (Jakubowski, *et al.*, 2002: 111), утврђују да је, и поред постојећих варијација међу нормама на снази у овим, одређени удео норми ипак уједначен, односно независтан од економских, политичких, правних, културолошких и других разлика између ових земаља.

на подузорку рачуновођа са малим бројем запослених 38% испитаника то сматрало (Clarke, Hill, Stevens, 1996: 153). Аутори истичу да је стога могуће да велики рачуноводствени привредни субјекти имају приступ адекватним ресурсима за разрешавање етичких дилема док мали субјекти такве ресурсе једноставно немају.

Сонерфелд и Лофт (Sonnerfeldt, Loft, 2018: 3) указују на неколико студија које утврђују да су регулаторна реформа и раст нивоа надзора над поступањем чланова рачуноводствене професије (као последица њиховог неетичног поступања) претежно праћене изменама и допунама самих кодекса етике од стране рачуноводствених организација и савеза. То може бити посматрано као последица настојања професије да увећа поверење јавности у ефикасност саморегулације.⁸ Други аутори (Flanagan, Clarke, 2007: 491) указују на постојање три нивоа реакције професионалних рачуноводствених тела која се састоји у усвајању (односно изменама) кодекса етике, затим едукацији потенцијалних чланова о садржини кодекса (пре стицања звања) те успостављању дисциплинских процедура и мера, ради санкционисања неетичког поступања. Међутим, установљена правила представљају само потребан али не и довољан услов за заштиту трећих лица од неверодостојности финансијских података. Аутори истичу да је за ефикасност кодекса етике неопходно и успостављање метода који би омогућили да прописани етички принципи и правила не остану само „мртво слово на папиру” већ да се заправо осигура њихова примена у пракси (Ибид: 493–494).

5. Етичка уверења рачуновођа – преглед спроведених истраживања

5.1. Морално расуђивање рачуновођа

Значајан део литературе чији су предмет морални развој и етички ставови рачуновођа заснован је на психологији моралног расуђивања (*moral reasoning*).⁹ Чан и Леунг групе (Chan, Leung, 2006: 437) пружају свеобухватан преглед литературе чији су предмет релевантна етичка питања у рачуноводственој професији, категоришући дотадашња истраживања у три. Сходно ауторима, главни предмет прве групе истраживања јесте

8 Могуће је тумачење да помоћу кодекса те кроз кодекс професија шаље веродостојан сигнал интегритета сопствених чланова са намером да сачува независност односно могућност саморегулације (Farrell, Cobbin, 2000: 183).

9 Морално расуђивање подразумева процес примене критичке анализе на различите ситуације и догађаје ради утврђивања исправних односно неисправних поступака то јест пожељног и непожељног понашања.

етички развој односно процес етичког расуђивања рачуновођа. Главни предмет друге групе истраживања јесу етички судови односно релација етичког расуђивања и самог понашања рачуновођа, док је главни предмет треће групе истраживања етичка едукација односно побољшање етичког резонувања рачуновођа помоћу едукације.

У литератури заснованој на психологији моралног расуђивања изразито често јекоришћен Рестов тест моралног расуђивања (*Defining Issues Test*) (Rest, 1979). У исцрпном прегледу литературе о етичности у рачуноводственој професији Бамптон и Ковтон (Bampton, Cowton, 2013: 556) истичу да је приближно 25% анализираних емпиријских радова користило Рестов тест моралног расуђивања,¹⁰ док је 36% студија користило пригодан узорак. Стопа одзива испитаника најчешће се кретала између 21–30%. Рестов ДИТ коришћен је и у контексту анализе потенцијалних детерминанти моралног расуђивања рачуновођа.¹¹ Рачуновође и ревизори¹², сходно делу постојеће литературе, претежно испољавају средњи ниво моралног расуђивања (Baïada–Hirèche, Garmilis, 2016: 640; аутори наводе студије моралног расуђивања рачуновођа из САД, Француске, НР Кине и Данске). Рест (према Abdolmohammadi, Read, Scarborough, 2003: 72) указује да ниво етичког расуђивања расте са годинама старости и нивоом образовања, али и да студенти рачуноводства исказују нижи ниво етичког расуђивања у односу на национални просек студената. Понемон (Ponemon, 1990: 191–215) утврђује да степен моралног расуђивања знатно варира наспрам различитих хијерархијских позиција у оквиру ревизорског предузећа. Са друге стране, Конрој, Емерсон и Понс (Congro, Emerson, Pons, 2010: 183–184) утврђују да је број година, а не хијерархијска позиција, најзначајнији предиктор етичких ставова пружалаца рачуноводствених услуга. Аутори такође указују и на друга истраживања која не утврђују статистички значајне разлике између моралног расуђивања рачуновођа нижег и вишег ранга у оквиру предузећа.

Ал–Аидарос, Гани и Идрис (Al–Aidaros, Ghani, Idris, 2014: 1797–1808) користе ДИТ и полазе од претпоставке да, будући да обављају делатност у оквиру специфичности исламског окружења, рачуновође муслиманске вероисповести имају другачији ниво моралног расуђивања наспрам рачуновођа из западних земаља. Аутори утврђују да рачуновође које

10 За преглед критика подобности Рестовог теста моралног расуђивања видети: Bampton, Cowton, 2013: 556.

11 За преглед различитих испитиваних потенцијалних детерминанти видети: Doyle et al., 2013: 329.

12 За преглед литературе о моралном расуђивању ревизора, когнитивном моралном развоју ревизора и саморегулацији професије видети: Bampton, Cowton, 2013: 554–555.

обављају делатност у Јемену испољавају виши ниво моралног расуђивања а такође утврђују и конзистентност између прескриптивног (шта испитаник тврди) и делиберативног (како се заправо понаша) моралног расуђивања (Ибид).

5.2. Ефекат селекције–социјализације

Налази указују (Ронемон, 1992: 252) да је могуће да рачуновође на високим позицијама у предузећу на основу ефекта селекције–социјализације унапређују запослене сличног нивоа расуђивања, тиме правећи дисбаланс између рачуновођа нижег ранга (али вишег степена моралног расуђивања) и вишег ранга (али нижег степена моралног расуђивања). Други аутори такође утврђују постојање ефекта социјализације у рачуноводственој професији (на пример, Abdolmohammadi, Read, Scarborough, 2003: 71–81). Стога је могућ случај да ефекат селекције–социјализације у рачуноводственој професији резултира диспропорционалним запошљавањем појединаца са когнитивним карактеристикама повезаним са релативно ниским нивоом етичког расуђивања (Ибид: 79).¹³

У многим случајевима пословне одлуке испитаника биле су мање етичне од приватних типова одлука (Radtke, 2005: 113, 127–129). Резултати предметне студије указују да је могуће да рачуновође заправо коригују сопствену пословну етику (али не и сопствена морална уверења) ради веће могућности напредовања у предузећу.¹⁴ На присуство ефекта социјализације указују и Дојл и сарадници (Doyle *et al.*, 2013: 335) испитивањем разлика између моралног расуђивања у социјалном и пореском контексту, сугеришући да је пружање пореских услуга у приватном сектору кључан фактор разлика између нивоа моралног расуђивања у ова два контекста. У социјалном контексту, пружаоци пореских услуга не испољавају статистички значајно различит ниво моралног расуђивања у односу на неспецијализована лица (контролна група), те није утврђено да пружање пореских услуга¹⁵

13 У питању је *Sensing/Thinking* когнитивни стил. На основу анализе литературе, аутори утврђују да до 50% рачуноводствених студената и професионалних рачуновођа испољава овај когнитивни приступ (Abdolmohammadi, Read, Scarborough 2003, 72).

14 За преглед студија које указују да рачуновође на нижим позицијама често доносе етичке одлуке и судове тако да буду конзистентни са судовима надређених или жељама клијената видети Radtke, 2005: 118). Аутор наводи студије у којима је овакав вид одлучивања, између осталог, забележен у случајевима процене инвентара, финансијског извештавања и тумачења пореских прописа.

15 У питању је шира категорија од стриктно пружалаца рачуноводствених услуга будући да укључује али није ограничена на рачуновође. Између осталог у одређеним околностима и адвокати пружају овај тип услуга.

доводи до аутоелекције људи са нижим степеном моралног расуђивања. Са друге стране, у оквиру пореског контекста, ниво моралног расуђивања пореских практичара у приватном сектору значајно је нижи наспрам оног у социјалном контексту те нижи од нивоа који су исказали неспецијализовани испитаници (Ибид).

5.3. Утицај социо-демографских варијабли на етичка уверења

Када је у питању утицај социо-демографских варијабли на етичка уверења и судове професионалних рачуновођа, налази великог броја радова сугеришу да професионалне рачуновође женског пола испољавају већи ниво етичке сензитивности у вези са моралним дилемама. Налази нису једнозначни будући да у другим студијама нису утврђене статистички значајне разлике између рачуновођа мушког и женског пола (на пример.¹⁶ Додатно, у САД и Француској, за одређене видове понашања, рачуновође женског пола такође имају строжи став према професионалном неетичком понашању (Baïada-Hirèche, Garmilis, 2016: 639-659).

Поред пола, Пирс и Свини (Pierce, Sweeney, 2010: 80) такође испитују утицај других демографских варијабли (као што је: величина предузећа, врста дипломе, ниво образовања, старост, радно искуство, област пословања) на етичке намере, етичке судове, перципирани етички интензитет и етичку културу. Налази истраживања указују да су испитаници запослени у рачуноводственим агенцијама средње величине, испитаници са дипломом у области бизниса (*business degree*), као и са 1-2 године радног искуства исказивали нижи ниво етичких ставова наспрам других категорија испитаника. Резултати друге групе аутора (Nikoomaram *et al.*, 2013: 1570) не утврђују постојање значајних разлика ефекта у етичком одлучивању рачуновођа када су у питању детерминанте као што је пол, ниво образовања, старост и радно искуство.

5.4. Социјални притисци на неетичко поступање рачуновођа

Литература указује да су рачуновође подложне социјалним притисцима (притисак послушности и усклађености – *obedience; conformity pressure*) од стране колега у оквиру рачуноводствених предузећа као и од стране надређених (на пример, видети Davis, DeZoort, Kopp, 2006: 19-35; Clayton, van Staden, 2015: 372-388). То има значајан утицај на етичко одлучивање, а испитаници доживљавају овај вид притиска без обзира на њихове

¹⁶ За преглед опречних налаза различитих студија када је у питању пол као детерминанта, видети Pierce, Sweeney, 2010: 82). Налази су слични и када су у питању ревизори (на пример видети Shaub, 1994: 1-26).

демографске карактеристике. Са друге стране, висок ниво организационе и/или професионалне посвећености такође доводи до ублажавања овакве врсте притисака (Clayton, van Staden 2015: 384).¹⁷ Овакво решење у одређеној мери је сагласно и са налазима више истраживања који сугеришу да развијена етичка култура представља један од најјачих ефеката одвраћања односно превенције неетичког понашања запослених у привредним субјектима који пружају рачуноводствене односно ревизорске услуге (Pierce, Sweeney, 2010, 81).

На основу података из 23 земље, у студији Пројектне групе за етику Европске федерације рачуновођа и ревизора за средња и мала предузећа (Lang, Karmanska, Jarvis, 2016: 13), истакнуто је да 64% испитаника рачуновођа потврђује да је да током каријере било под притиском да поступи противно професионалној етици или рачуноводственим прописима и стандардима. Свега 68% испитаника није поступило у складу са оваквим притисцима. Између осталог, од испитаника је тражено да: потцене односно прецене трошкове и приходе; манипулишу вредностима залиха и амортизацијом; категоришу личне трошкове као трошкове предузећа те да омогуће исплате зарада у кешу лицима чији радни однос није адекватно регулисан (Ибид: 20). Притисак на рачуновође је вршен како интерно (притисак од стране надређених лица) тако и екстерно (притисак од стране клијената) а интензитет притиска је растао са могућношћу утицаја. Утврђено је постојање веће вероватноће да ће клијенти, нарочито друштва са ограниченом одговорношћу, покушати да изврше притисак на рачуновођу. Такође, већа је вероватноћа да ће рачуновође запослене у привредном субјекту (интерне рачуновође) подлећи притиску у односу на независне (екстерне) рачуновође (Ибид: 21).

У студији Федерације европских рачуновођа (FEE, 2016: 7), на узорку од 730 младих рачуновођа, забрињава чињеница да свега 35% испитаника верује да је њихово виђење етичког понашања истоветно виђењу остатку њихових колега из агенције у којој су запослени. Приближно петина испитаника доживљава неетично поступање на радном месту веома често или чак свакодневно (Ибид: 9). Готово сви испитаници (94%) сматрају да је важно да професионално поступање у рачуноводственој професији буде уређено кодексом етике, али је свега 67% упућено у чињеницу да етичко поступање регулише ИЕСБА кодекс (Ибид: 13).¹⁸

17 Организациона посвећеност представља интензитет идентификације са привредним субјектом у ком је поједина запослен односно са циљевима тог привредног субјекта (према Clayton, van Staden, 2015: 374).

18 Посебно је интересантан налаз да је значајно већи број рачуновођа на вишим позицијама упућен у ИЕСБА кодекс у односу на рачуновође на нижој позицији (FEE,

Сходно налазима Фланагана и Кларка (Flanagan, Clarke, 2007: 494), приликом утврђивања како поступити у етички проблематичним случајевима, већина рачуновођа тежила је консултацијама са надређенима. У другој студији (Akadakro, Enofe, 2013: 49) приближно свега 33% испитаника изјавило је да би разрешило конфликт интереса поступањем у складу са етичким стандардима професије, приближно 23% је тежило консултацијама са надређенима, 16% са колегама, приближно 12% би заузело став у складу са личним уверењима, док би приближно 8% заузело став који би био најкориснији по агенцију у којој су запослени. Компетитивност тржишта која ствара економске баријере за етичко поступање односно притисак да се поступи у складу са (неетичним) потребама клијената такође је виђена као разлог за неетично понашање (Vyakarnam, Srikanthan, Fitzsimons, 1996: 159).¹⁹

5.5. Дисциплинске санкције

На основу лонгитудиналних података (за период 1994. година – 2006. година) за САД и Француску испитивана је корелација између дисциплинских санкција и перцепције озбиљности неетичког професионалног понашања. Налази указују да су етички судови у САД директно повезани са дисциплинским контекстом односно да процена озбиљности одређеног прекршаја зависи од вероватноће санкционисања, док су етички судови рачуновођа у Француској независни од дисциплинског контекста (Baïada-Hirèche, Garmilis 2016: 639).

Кардона и сарадници (Cardona, *et al.*, 2020: 63–76) испитују санкције за неетичко поступање овлашћених јавних рачуновођа у Порторику (за период 2002–2010. година). Као варијабле које указују на већу вероватноћу неетичног понашања идентификоване су: индивидуално пружање услуга (наспрам рада у оквиру рачуноводствене агенције), неафилисаност са АИЦПА као и неучешће у добровољним програмима контроле пословања. Аутори такође утврђују да су чешће неетично поступале рачуновође које услуге пружају индивидуално а чија се структура клијената састоји од приватних предузећа, непрофитних предузећа и појединаца. Џенкинс, Попова и Шелдон (Jenkins, Popova, Sheldon, 2018: 523–549) такође анализирају санкције које је изрекла АИЦПА (за период 2008–2013. година) и утврђују да су санкције најчешће изрицане због неусаглашености понашања рачуновођа са професионалним стандардима, због дискредитабилног

2016: 13).

19 У овом случају није у питању квантитативно већ квалитативно истраживање односно фокус група од пет испитаника.

поступања, те кривичних осуда. Изречене дисциплинске санкције у овом периоду биле су искључење из чланства (48%), суспензија чланства (37%) и укор (15%) (Ибид: 537).

6. Закључак

У раду је дат преглед литературе о етичким уверењима и факторима који утичу на етичко односно неетичко поступање професионалних рачуновођа. Значајан утицај неетичких уверења и поступака рачуновођа на усклађеност пословања клијената, као и велики број забележених случајева неетичног поступања професионалних рачуновођа и ревизора, проузроковали су да област етике у рачуноводственој пракси постане кључно питање теоретских и емпиријских студија.

Неетичко поступање може потицати из вредносних система и судова индивидуалних рачуновођа, али такође може бити проузроковано екстерним (клијенти) или интерним (колеге и надређени) притисцима, као и бити приписано етичкој култури рачуноводствене агенције, компетитивним притисцима тржишта или другим факторима. Као што је утврђено у литератури, ради омогућавања раста нивоа етичког поступања у рачуноводственог професији, неопходна је како усмерена едукација тако и стварање адекватних подстицаја за одупирање притисцима (Yuakarnam, Srikanthan, Fitzsimons 1996: 162–163). Такође би било неопходно и да рачуновође буду упознате са најбољом праксом приликом пружања рачуноводствених услуга, истовремено осигуравајући усклађеност са прописима својих клијената и већи ниво посвећености професији као и сагласност са професионалним вредностима исте.

Стога је од великог значаја боље разумевање фактора који утичу на етичка уверења и поступање рачуновођа. То може значајно допринети расту нивоа добре пословне праксе и професионалног поступања рачуновођа развојем адекватних едукативних или регулаторних мера као и потенцијалним унапређењима кодекса професионалне етике, усмереним на главне изворе притисака.

Налази представљени у овом раду често су опречни и није могуће једнозначно одредити факторе који обликују етичка уверења и утичу на неетичко понашање професионалних рачуновођа. Имајући у виду да већина наведених истраживања користи пригодан узорак, додавање већег значаја репрезентативности узорка често је виђена критика постојеће литературе и представља први корак ка побољшању налаза будућих истраживања. Такође, пожељно је и коришћење нових објашњавајућих променљивих у будућим истраживањима. Између осталог, детаљније

испитивање разлика у перцепцији притисака за (не)етичко поступање рачуновођа који пружају једноставније типове услуга (на пример, основне административне услуге) и оних који пружају комплексније типове услуга (као што је пореско саветовање, услуге едукације, итд.), могло би довести до нових налаза у вези са утицајем комплексности услуга које се изискују, односно пружају, на поступање рачуновођа. Такво испитивање нових потенцијално релевантних а теоријски утемељених релација може довести до утврђивања додатних детерминанти које утичу на неетичка уверења и поступање чланова рачуноводствене професије и тиме омогућити додатни допринос разматрању ове проблематике.

Литература и извори

Abdolmohammadi, M.J., William J. Read, W.J., Scarborough, D.P. (2003). Does Selection–Socialization Help to Explain Accountants' Weak Ethical Reasoning?. *Journal of Business Ethics*. 42(1), 71–81.

Akadakpo, B., Enofe, A. (2013). Impact of Accounting Ethics on the Practice of Accounting Profession in Nigeria. *IOSR Journal of Business and Management*. 12(1), 45–51.

Al–Aidaros, A., Ghani A., Idris, K. (2014). The Consistency Between Prescriptive and Deliberative Accountants' Moral Reasoning: Case In Yemen. *Intellectual Review of Management and Business Research*. 3(4), 1797–1808.

Albrecht, W.S., Hill, N.C., Albrecht, C.C. (2006). FORUME: Ethics, Credibility and Governance. The Ethics Development Model Applied to Declining Ethics in Accounting. *Australian Accounting Review*. 16(1), 30–40.

Alm, J., McClellan, C. (2012). Tax Morale and Tax Compliance from the Firm's Perspective. *Kyklos*. 65(1), 1–17.

Baïada–Hirèche, L., Garmilis, G. (2016). Accounting Professionals' Ethical Judgment and the Institutional Disciplinary Context: A French–US Comparison. *Journal of Business Ethics*. 139(4), 639–659.

Bampton, R., Cowton C.J. (2013). Taking Stock of Accounting Ethics Scholarship: A Review of the Journal Literature. *Journal of Business Ethics*. 114, 549–563.

Cardona, R.J., Rezaee, Z., Rivera–Ortiz, W., Vega–Vilca J.C. (2020). Regulatory Enforcement of Accounting Ethics in Puerto Rico. *Journal of Business Ethics*. 167(1), 63–76.

Carnegie, G.D., Napier, C.J. (2010). Traditional accountants and business professionals: Portraying the accounting profession after Enron. *Accounting, Organizations and Society*. 35(3), 360–376.

Chan, S.Y.S., Leung, P. (2006). The effects of accounting students' ethical reasoning and personal factors on their ethical sensitivity. *Managerial Auditing Journal*. 21(4), 436–457.

Clayton, B.M., van Staden C.J. (2015). The Impact of Social Influence Pressure on the Ethical Decision Making of Professional Accountants: Australian and New Zealand Evidence. *Australian Accounting Review*. 25(4), 372–388.

Clarke, P., Hill, N., Stevens, K. (1996). FOCUS: Ethics in the Accountancy Profession in Ireland. *A European Review*. 5(3), 151–155.

Clemens, C., Neill J.D., Stovall, O.S. (2009). An Analysis of International Accounting Codes of Conduct. *Journal of Business Ethics*. 87, 173–183.

Conroy, S.J., Emerson T.L.N., Pons, F. (2010). Ethical Attitudes of Accounting Practitioners: Are Rank and Ethical Attitudes Related?. *Journal of Business Ethics*. 91, 183–194.

Cruz, C.A., Shafer, W.E., Strawser, J.R. (2000). A Multidimensional Analysis of Tax Practitioners' Ethical Judgments. *Journal of Business Ethics*. 24(3), 223–244.

Davis, S., DeZoort, T., Kopp, L.S. (2006). The Effect of Obedience Pressure and Perceived Responsibility on Management Accountants' Creation of Budgetary Slack. *Behavioral Research in Accounting*. 18(1). 19–35.

Doyle, E., Frecknall Hughes, J., Summers, B. (2013). An Empirical Analysis of the Ethical Reasoning of Tax Practitioners. *Journal of Business Ethics*. 114(2), 325–339.

Emerson, T.L.N., Conroy, S.J., Stanley, C.W. (2007). Ethical Attitudes: Recent Evidence from a Practitioners' Survey. *Journal of Business Ethics*. 71(1), 73–87.

Farrell, B.J., Cobbin, D.M. (2000). A content analysis of codes of ethics from fifty–seven national accounting organizations. *Business Ethics*. 9(3), 180–190.

Federation of European Accountants (FEE). (2016). Ethics: some views from young professional accountants – survey. *Ethics and Competencies*, 1–28. Доступно на: https://www.ifac.org/system/files/1609_Outcome_of_the_FEE_survey_towards_YP.pdf.

Flanagan, J., Clarke, K. (2007). Beyond a Code of Professional Ethics: A Holistic Model of Ethical Decision–Making for Accountants. *Abacus*. 43(4), 488–518.

Frankel, M.S. (1989). Professional codes: Why, how, and with what impact?. *Journal of Business Ethics*. 8(2–3), 109–115.

Jakubowski S.T., Chao, P., Huh, S.K., Maheshwari, S. (2002). A Cross-Country Comparison of the Codes of Professional Conduct of Certified/Chartered Accountants, *Journal of Business Ethics*. 35(2), 111–129.

Jajirram, P. (2017). Ethics in Accounting. *Journal of finance and accountancy*. 23, 1–13.

Jenkins, J.G., Popova, V., Sheldon, M.D. (2018). In support of public or private interests? An examination of sanctions imposed under the AICPA code of professional conduct. *Journal of Business Ethics*. 152(2), 523–549.

Lago-Peñas, I., Lago-Peñas, S. (2010). The determinants of tax morale in comparative perspective: Evidence from European countries. *European Journal of Political Economy*. 26(4), 441–453.

Lang, M, Karmanska, A., Jarvis, R. (2016). Accounting and Ethics: Pressure Experienced by the Professional Accountant. *European Federation of Accountants and Auditors for SMEs (EFAA)*. 1–48. Доступно на:

https://efaa.com/wp-content/uploads/2021/06/20161221_EFAA_Pressure_Survey.pdf.

Luttmer, E.F.P., Singhal, M. (2014). Tax Morale. *Journal of Economic Perspectives*. 28(4): 149–168.

Martinov-Bennie, N., Mladenović, R. (2015). Investigation of the Impact of an Ethical Framework and an Integrated Ethics Education on Accounting Students' Ethical Sensitivity and Judgment. *Journal of Business Ethics*. 127(1), 189–203.

McLean, B., Elkind, P. (2003). *The Smartest Guys in the Room: The Amazing Rise and Scandalous Fall of Enron*. London: Penguin Books.

Mickiewicz, T., Rebmann, A., Sauka, A. (2019). To Pay or Not to Pay? Business Owners' Tax Morale: Testing a Neo-Institutional Framework in a Transition Environment. *Journal of Business Ethics*. 157, 75–93.

Nikoomaram, H., Roodposhti, F.R., Ashlagh, A.T., Lofti F.H., Taghipourian, Y. (2013). The Effects of age, gender, education level and work experience of accountant on ethical decision making by using fuzzy logic. *International Research Journal of Applied and Basic Sciences*. 4(6), 1559–1571.

O'Leary, C. (2008). An Empirical Analysis of the Positive Impact of Ethics Teaching on Accounting Students. *Accounting Education*. 18(4–5), 505–520.

- Pierce, B., Sweeney, B. (2010). The Relationship between Demographic Variables and Ethical Decision Making of Trainee Accountants. *International Journal of Auditing*. 14, 79–99.
- Ponemon, L.A. (1990). Ethical Judgments in Accounting: A Cognitive–Developmental Perspective. *Critical Perspectives on Accounting*. 1(2), 191–215.
- Ponemon, L. A. (1992). Ethical reasoning and selection–socialization in accounting. *Accounting, Organizations and Society*. 17(3–4), 239–258.
- Radtke, R.R. (2005). Role Morality and Accountants’ Ethically Sensitive Decisions. *Advances in Accounting Behavioral Research*. 8, 113–138.
- Rest, J.R. (1979). *Development in Judgment Moral Issues*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Satava, D., Caldwell, S., Richards, L. (2006). Ethics and the Auditing Culture: Rethinking the Foundation of Accounting and Auditing. *Journal of Business Ethics*. 64(3), 271–284.
- Shaub, M.K. (1994). An analysis of the association of traditional demographic variables with the moral reasoning of auditing students and auditors. *Journal of Accounting Education*. 12(1), 1–26.
- Sonnerfeldt, A., Loft, A. (2018). The changing face of ethics – Developing a Code of Ethics for Professional Accountants from 1977 to 2006. *Accounting History*. 1–21.
- Todorović, Z. (2018). Application of Ethics in the Accounting Profession with an Overview of the Banking Sector. *Journal of Central Banking Theory and Practice*. 3, 139–158.
- Toma, L.O. (2016). The ethics of tax accounting. Is there a conflict?. *MPRA Paper 72168*. University Library of Munich, Germany, 1–16. Доступно на: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/72168/1/MPRA_paper_72168.pdf
- Vyakarnam, S., Srikanthan, S., Fitzsimons, S. (1996). FOCUS: Can Accountants Distinguish their Assets from their Morals?. *Business Ethics*. 5(3), 156–163.
- West, A., Buckby, S. (2020). Ethics Education in the Qualification of Professional Accountants: Insights from Australia and New Zealand. *Journal of Business Ethics*. 164, 61–80.

Miljan Savić,
Balkan Center for Regulatory Reform, Belgrade,
Republic of Serbia

MORAL REASONING AND PROFESSIONAL BUSINESS ETHICS IN THE ACCOUNTING PROFESSION: ANALYSIS OF CONDUCTED RESEARCH

Summary

Due to limited resources and information asymmetry, the responsibility for tax compliance and compliance with other regulations is in practice often transferred from clients to their accountants (i.e. providers of accounting services). Consequently, the unethical attitudes and behavior of accountants can significantly impact the clients' business activities, through advice on how to operate in compliance with the regulations or advice on how to exploit the existing regulatory framework. The main goal of this paper is to provide a comprehensive overview of existing research questions, methodological approaches and most important findings regarding accountants' (non)compliance with regulations and ethical principles of the accounting profession. Special attention is given to the existing literature findings on ethical beliefs and factors affecting the (un)ethical conduct of accounting professionals. The findings presented in this paper do not provide for an unequivocal designation of determinants of ethical beliefs and behavior of professional accountants. However, they do indicate a great importance of adequately focused educational measures, creating adequate incentives to resist pressure to behave unethically, and ensuring a high level of accountants' familiarity with the best practices when providing accounting services. In this regard, the existing codes of ethics and their consistent application are of great importance.

Keywords: accountants, moral reasoning, beliefs, professional ethics, code of ethics, International Federation of Accountants.